

Meesterlijk met mensen

Grip op persoonsvorming
in het basisonderwijs

Noordhoff

Peter Elshout & Mirjam de Roon

1^e druk

Meesterlijk met mensen

Grip op persoonsvorming in het
basisonderwijs

Peter Elshout & Mirjam de Roon

Eerste druk

Noordhoff Groningen/Utrecht

Ontwerp omslag: G2K Creative Agency (Groningen/Amsterdam)

Omslagillustratie: Stocksy United (Santi Nunez)

Foto's binnenwerk: Shutterstock

Eventuele op- en aanmerkingen over deze of andere uitgaven kunt u richten aan:
Noordhoff Uitgevers bv, Afdeling Hoger Onderwijs, Antwoordnummer 13,
9700 VB Groningen of via het contactformulier op www.mijnnoordhoff.nl.

De informatie in deze uitgave is uitsluitend bedoeld als algemene informatie. Aan deze informatie kunt u geen rechten of aansprakelijkheid van de auteur(s), redactie of uitgever ontleen.

0 / 23

© 2023 Noordhoff Uitgevers bv, Groningen/Utrecht, Nederland.

Deze uitgave is beschermd op grond van het auteursrecht. Wanneer u (her)gebruik wilt maken van de informatie in deze uitgave, dient u vooraf schriftelijke toestemming te verkrijgen van Noordhoff Uitgevers bv.

This publication is protected by copyright. Prior written permission of Noordhoff Uitgevers bv is required to (re)use the information in this publication.

ISBN(ebook) 978-90-01-02273-0

ISBN 978-90-01-02272-3

NUR 847

Woord vooraf

Als leraar heb je continu invloed op de ontwikkeling van je leerlingen. Bij vorming gaat het erom dat je gemotiveerd en in staat bent om van deze invloed een vormende waarde voor je leerlingen te maken.

Voor jullie ligt een boek dat in z'n geheel meer is dan de som der delen. Elk van de drie delen vertegenwoordigt een noodzakelijke professionele kwaliteit om als leraar oog te krijgen voor en grip te krijgen op de vorming van je leerlingen. Met deze drie kwaliteiten tezamen ontwikkel je je tot de contextbewuste, reflectieve professional die het onderwijs zo nodig heeft.

Dit betekent dat je je bewust wordt van wat je eigenlijk voor je leerlingen wenst en voor ogen hebt. Wat zie jij voor je, wanneer je denkt aan de volwassen levens van deze leerlingen? En, omdat je de leerlingen uit je klas kent, kun je je steeds beter een beeld vormen van wat het van hen zal vragen om zich tot deze volwassen personen te ontwikkelen. Dat beeld verschilt waarschijnlijk per kind. Elk kind heeft eigenschappen of gewoontes die jij ervaart in je dagelijkse interactie met hen. Ook heeft elk kind een heel leven buiten school. Ook hier zul je in de loop van je carrière als leraar steeds meer zicht op krijgen. Je zult merken dat de ervaringen die de leerling buiten school opdoet, veel invloed hebben op hoe deze leerling zich op school uit. De manier waarop deze leerling spreekt, diens aandachtspanne, kennis van de wereld, maar ook vertrouwen in de wereld of in andere volwassenen: het zijn allemaal uitingen van eerdere opgedane ervaringen die een vormende invloed hebben op jouw leerlingen.

Bewust, maar vaak ook zonder dat je daar doelmatig mee bezig bent, zul je je handelen afstemmen op wat jij ervaart dat deze leerling op dit specifieke moment van jou vraagt om bij te kunnen dragen aan diens vorming tot volwassen persoon. Omdat deze beelden van volwassenheid en een goed volwassen leven die jou in je handelen richting geven normatieve kenmerken hebben, is het zo belangrijk dat je deze niet impliciet, of alleen voor jezelf houdt. Deze beelden zijn een belangrijk onderwerp voor onderzoek met je collega's in het schoolteam of op je opleiding.

Kenmerkend aan deze beelden en overtuigingen is dat ze pas echt goed zichtbaar worden voor jezelf en voor anderen, wanneer je dat wat je ervaart tijdens de situaties in de klas en in je handelen, eens goed onder de loep neemt. Het heeft dus vaak weinig zin te *praten* over wat je allemaal *vindt*. Tussen dat wat je zegt te vinden en dat wat je doet zit vaak een groot verschil. Het heeft wél zin om met elkaar te *onderzoeken* wat je *doet* en hoe je achteraf terugkijkt op dat wat je *deed*.

Daarnaast is het nog niet zo makkelijk om in dat wat je dagelijks doet, te integreren wat je denkt of vindt dat deze leerlingen, met deze specifieke kenmerken en ervaringen buiten school, nodig hebben. Het vraagt van jou en je collega's of medestudenten dat je in de dagelijkse zorg voor leerlingen – in wat je voelt, doet en bedoelt – rekening houdt met patronen van (ongelijke) verdeling in de maatschappij. Zeker in scholen waar de leerlingen buiten school ervaring opdoen met armoede, psychosociale stress van ouders of andere uitdagingen, is het nodig kennis te hebben van wat deze ervaringen kunnen doen met de houdings- en vaardigheidskenmerken van leerlingen.

Dit boek voorziet in een stapsgewijze beschrijving van de ontwikkeling van de complexe professionaliteit die ik hierboven beschrijf. Om deze waarde te vervullen zijn de drie onderdelen van het boek noodzakelijk in samenhang met elkaar te lezen. Alle drie de delen beschrijven namelijk een functie in het geheel dat we onderzoekend vermogen noemen. De eerste functie van onderzoekend vermogen betreft het opmerkzaam zijn en goed kijken naar wat er in de klas gebeurt. En, niet in de minste plaats, wat er met jezelf in die klassensituaties gebeurt. Wat in deel 2 duidelijk wordt, is dat dit individueel opmerken pas echt betekenis krijgt in het begrijpen, verbeteren of richting geven aan je handelen wanneer je deze ervaringen die je in de klas opdoet, onderzoekt in een collectief. Denk daarbij aan je groep medestudenten of collega's of de leerlingen zelf. Ook jijzelf hebt een rol in het onderzoeken van de ervaringen van de anderen. Gezamenlijk worden jullie je bewust van het normatief kader dat jullie met jullie handelen in de school tot uiting brengen en gezamenlijk kun je dit normatief ook kritisch onder de loep nemen. Juist bij het kritisch onder de loep nemen voed je je met kennis en analyses van de context waarin jouw leerlingen opgroeien tot volwassen personen. Deel 3 voorziet in een waaier aan mogelijkheden en alternatieven om direct de volgende dag, of na diepgaander ontwerponderzoek, in te zetten om richting te geven aan je handelen volgens het normatief kader dat jij en je team steeds scherper krijgen.

En, zoals met alle goede boeken over onderwijs die de complexiteit ervan niet schuwen: het is geen receptenboek voor handelen in de klas, maar een boek dat de professionaliteit van de leraar helpt vergroten om tot fantastische gerechten te komen!

Dr. Mascha Enthoven
Lector De Pedagogisch Opdracht Hogeschool Inholland

Inhoud

Inleiding 9

DEEL 1

Het herkennen en benutten van persoonsvorming 13

1 Wat is persoonsvorming? 15

Casus: Als de puntenslijper valt 16

1.1 De rol van persoonsvorming 17

1.2 Planmatig vormen 19

1.3 Persoonsvorming en leren 23

1.4 Gevormd worden om te vormen 30

Verder scrollen en verder lezen 32

[Samenvatting 33](#)

2 Wat is een persoon? 35

Casus: Als het werk niet af is 36

2.1 Een ingewikkeld concept 37

2.2 Wat is een persoon in elk geval? 40

2.3 Perspectieven op de persoon 46

Verder scrollen en verder lezen 49

[Samenvatting 51](#)

3 Wat is vorming? 53

Casus: 'Mag ik de klas uit bij deze les?' 54

3.1 Visies op vorming 55

3.2 Sociaal-emotionele vorming: vaardigheden, gedrag en training 57

3.3 Bildung: cultuur, kunst en kritisch denken 60

3.4 Levenslessen: geluk, betekenis en karakter 65

3.5 Subjectificatie: vrijheid, volwassenheid en vertraging 70

3.6 Vergelijking 73

3.7 Persoonsvorming in de praktijk 75

Verder scrollen en verder lezen 75

[Samenvatting 76](#)

4 Reflectie op geleefde ervaring 79

Casus: 'Ik wil wel met je trouwen' 80

4.1 Geleefde ervaring 81

4.2 Uitdagingen rond geleefde ervaring 84

4.3 Reflectie op geleefde ervaring 88

Verder scrollen en verder lezen 92

[Samenvatting 93](#)

DEEL 2

Het bespreken en verantwoorden van persoonsvorming 95

- 5 Gesprekken voeren met kinderen 97**
 - Casus: 'Het is toch niet leuk als iemand precies hetzelfde is als jij?' 98
 - 5.1 Contact in het algemeen 99
 - 5.2 Voorwaarden voor een gesprek 103
 - 5.3 Opbouw van een gesprek 106
 - 5.4 Gesprekken voeren 107
 - 5.5 Gesprekken in de praktijk 111
 - 5.6 Tips voor een 'goed' gesprek 114
 - 5.7 Een goed gesprek of filosoferen? 116
 - Verder scrollen en verder lezen 119
 - Samenvatting 120

- 6 Persoonsvorming en het team 123**
 - Casus: Rennen in de gang 124
 - 6.1 Eén school, verschillende personen 125
 - 6.2 Werken aan identiteit: de pendulebeweging 129
 - 6.3 Manieren om in gesprek te gaan 132
 - Verder scrollen en verder lezen 137
 - Samenvatting 138

- 7 Partnerschap in persoonsvorming 141**
 - Casus: 'De lastige ouder?' 142
 - 7.1 Ouders en persoonsvorming in de opvoeding 143
 - 7.2 Ouders, de school en persoonsvorming 147
 - 7.3 Partnerschap in persoonsvorming op school 151
 - 7.4 Gesprekken met ouders 154
 - Verder scrollen en verder lezen 161
 - Samenvatting 162

DEEL 3

Het voorzien en uitlokken van persoonsvorming 165

- 8 Levenslessen 167**
 - Casus: Hoor je bij de domme of de slimme kinderen? 168
 - 8.1 Waarom zou je levenslessen geven? 169
 - 8.2 Positieve psychologie 172
 - 8.3 Het plannen van levenslessen 187
 - 8.4 Het ontwerpen van levenslessen 189
 - Verder scrollen en verder lezen 192
 - Samenvatting 193

- 9 Betekenisvolle lessen 195**
 - Casus: Eén ding dat heel belangrijk voor je is 196
 - 9.1 De betekenis van betekenis 198
 - 9.2 Betekenis in het onderwijs 200
 - 9.3 Betekenis in de verschillende vakgebieden 207
 - Verder scrollen en verder lezen 228
 - Samenvatting 229

10 Persoonsvorming en kunst 231

Casus: De gevoelige snaar 232

10.1 Kunst en persoonsvorming 233

10.2 Beeldende kunst 238

10.3 Dans 241

10.4 Drama 243

10.5 Muziek 245

Verder scrollen en verder lezen 247

Samenvatting 248

Literatuurlijst 249

Dankwoord 253

Over de auteurs 254

Register 255

Inleiding

Het is de laatste week van het schooljaar en de kinderen van mijn groep 8 zitten stiknerveus te giechelen achter de coulissen. De musical, waar we weken voor geoefend hebben, gaat over een paar minuten opgevoerd worden voor een zaal vol met ouders. Het zal vast weer een emotionele avond worden. Moeders die zich realiseren hoe groot hun zoons en dochters geworden zijn. Die zich de eerste schooldag nog zo goed kunnen herinneren. Vaders die vanachter de mobiel waarmee ze filmen stiekem een traantje wegpinken. Het is altijd een beladen avond, waarop je ook als leerkracht bijna gedwongen wordt om te reflecteren. Zijn ze klaar voor de middelbare school? Weten ze wat ze moeten weten en kunnen ze wat ze moeten kunnen? Wanneer hebben we onze taak als school goed volbracht? 'Als we mooie mensen afleveren aan de maatschappij' is het antwoord van de directeur tijdens het welkomstpraatje. Maar wat zijn mooie mensen? 'Mensen die zichzelf goed kennen. Die durven op te komen voor hun idealen, maar ook voor anderen. Die openstaan voor andersdenkenden. Respect hebben voor anderen!' De directeur is op dreef vanavond. Wie weet wat ze te wachten staat, in die grote, soms boze, wereld. Ook dat zal enorm verschillen per kind. Op dit soort momenten overvalt het me. De verantwoordelijkheid die we als school hebben. Die ik als leerkracht heb. Ik heb ze alle 28 een jaar lang uren in de week onder mijn hoede gehad. En ik heb ze van alles meegegeven. Sofian is zelfverzekerder nu. Zijn spreekbeurt over Star Wars was daarin belangrijk. Wat was-ie trots geweest! Miranda bedenkt eerst of ze niemand kwetst voordat ze een gedachte uitspreekt. Soms ... Maar was dat inderdaad wat ze nodig hadden? Hoe heb ik dat bepaald? Hoe weet ik of het goed was, wat ik deed?

Veel leerkrachten zullen het gevoel dat zo'n afscheidsavond oproept wel herkennen. Zoals de directeur in de casus het formuleerde: hebben we er alles aan gedaan om mooie mensen van onze leerlingen te maken? Zodra je deze vraag als team of als leerkracht stelt, ben je bezig met persoonsvorming. Er zijn naast 'persoonsvorming' veel andere termen in omloop om dit onderdeel van het onderwijs te beschrijven. Sociaal-emotionele vorming, burgerschapsvorming, bildung, identiteitsontwikkeling. Wij kiezen voor 'persoonsvorming' omdat we het meest brede perspectief willen pakken: de vorming van het zelf. Daar vallen inderdaad ook sociale en emotionele vorming, burgerschapsvorming en levensbeschouwelijke vorming onder. Persoonsvorming is in dit boek daarom een parapluubegrip waar bovengenoemde termen allemaal op hun eigen manier mee verweven zijn. Hierover later meer. Voor nu is het genoeg om persoonsvorming te zien als de vorming van gebieden die we aanduiden met woorden als persoonlijkheid, identiteit en karakter, en die de eigenheid van ieder mens benadrukken.

Persoonsvorming is voor veel leerkrachten heel belangrijk en speelt, zoals we zullen zien, een grote rol op iedere basisschool. Je bent er, bewust of onbewust, veel mee bezig. Maar zodra je erover gaat praten, blijkt het best een ingewikkeld onderwerp. Wat is een persoon eigenlijk? En hoe werkt die vorming dan? Wanneer is die vorming goed, en wie bepaalt dat?

Persoonsvorming begint dan een beetje op een octopus te lijken. Het is een glibberig onderwerp waarop lastig grip te krijgen is. Er is veel over geschreven vanuit allerlei verschillende disciplines, waardoor er steeds als je denkt dat je het snapt weer een nieuwe tentakel opduikt. Bovendien zuigt het zich vast en zit het dicht op je huid. Je bent als leerkracht persoonlijk betrokken bij persoonsvorming, waardoor je eigen normen, waarden, ideeën en emoties altijd meespelen. En ten slotte gaat persoonsvorming, net als een octopus, op in de omgeving. Personen worden voortdurend gevormd, en vaak ben je je er helemaal niet van bewust dat het gebeurt.

Hoe krijg je grip op zoiets?

Wij geloven dat je persoonsvorming, net als een octopus, het best kunt bestuderen in haar natuurlijke omgeving. Het klaslokaal. Dat is wat we voor ogen hebben met dit boek: dat het je helpt om grip te krijgen op persoonsvorming *in je dagelijkse onderwijs*.

Dit boek is bedoeld voor iedere leerkracht, startend of ervaren, in de onder-, midden- of bovenbouw van het basisonderwijs die geïnteresseerd is in persoonsvorming en er meer grip op wil krijgen in de praktijk.

Er is over persoonsvorming veel geschreven de afgelopen jaren. De literatuur rond vorming lijkt soms een oerwoud. Het doel van dit boek is om dat 'oerwoud' met elkaar te verkennen. Dat doen we niet vanuit onze luie stoel. De enige manier om er echt in thuis te raken is om de praktijk van persoonsvorming mee te maken. Om gedropt te worden in een klas vol kinderen en er je weg te vinden. Jouw weg welteverstaan, want de kaart helpt,

maar niemand staat voor dezelfde beslissingen als jij. Het is dus niet de bedoeling om je de meest precieze kaart voor het onderwijsgebied rond persoonsvorming te geven. We willen je begeleiden in je tocht en je helpen de kaart te tekenen waarmee je een eigen weg kunt vinden op dit gebied.

Dat doen we in drie delen. In deel 1 word je begeleid in het leren herkennen en benutten van persoonsvorming. We bespreken wat persoonsvorming is en hoe je het door reflectie op geleefde ervaring kunt herkennen. In deel 2 staat het bespreken en verantwoorden van persoonsvorming centraal. De hoofdstukken in dit deel gaan over manieren om met kinderen, collega's en ouders in gesprek te gaan over persoonsvorming. In het derde deel laten we zien hoe je persoonsvorming kunt voorzien en uitlokken. We geven ideeën voor lessen persoonsvorming en voor het verwerken van persoonsvorming in andere vakgebieden.

Dit eerste deel van het boek gaat over wat persoonsvorming is. In hoofdstuk 1 zal uitgelegd worden dat persoonsvorming een onderdeel van onderwijs is dat op allerlei geplande en ongeplande momenten een rol speelt. Bij het handelen op deze momenten maak je als leerkracht allerlei keuzes die te maken hebben met de specifieke details van dat moment en met je eigen persoon. Deze eigenschappen van persoonsvorming maken het een uniek onderdeel van het onderwijs, waar je als leerkracht op specifieke manieren mee moet leren omgaan.

In hoofdstuk 2 beantwoorden we de vraag wat we precies vormen als we het over persoonsvorming hebben. We bespreken wat een persoon in elk geval is en welke verschillende perspectieven kunnen worden onderscheiden. In hoofdstuk 3 bespreken we juist de verschillende perspectieven op vorming. Er zijn allerlei ideeën over wat vorming wel en niet is. We bespreken vier belangrijke visies op persoonsvorming en de mogelijkheden en belemmeringen die elk van deze visies biedt om grip te krijgen op persoonsvorming. Waar in de eerste drie hoofdstukken de kenmerken van zowel personen als het proces van vorming aan bod zijn gekomen, zullen we in hoofdstuk 4 een belangrijke methode bespreken om momenten van persoonsvorming in de praktijk van alledag te herkennen en benutten. We bekijken hoe je door reflectie op geleefde ervaring kunt terugblikken op momenten waarop je als leerkracht persoonsvormend hebt gehandeld.

DEEL 1

Het herkennen en benutten van persoonsvorming

- 1 Wat is persoonsvorming? 15
- 2 Wat is een persoon? 35
- 3 Wat is vorming? 53
- 4 Reflectie op geleefde ervaring 79

1

Wat is persoonsvorming?

- 1.1 De rol van persoonsvorming**
- 1.2 Planmatig vormen**
- 1.3 Persoonsvorming en leren**
- 1.4 Gevormd worden om te vormen**

De vorming van personen gebeurt voortdurend. Op scholen gebeurt dit niet alleen tijdens geplande momenten of bij de vormende vakgebieden. Kinderen en leerkrachten beïnvloeden elkaar dagelijks op allerlei manieren en als leerkracht ben je zowel bewust als onbewust op veel manieren bezig met persoonsvorming. In dit hoofdstuk bespreken we wat deze verwevenheid van persoonsvorming in het dagelijkse onderwijs betekent voor de manier waarop we er als leerkrachten mee kunnen omgaan.

Als de puntenslijper valt

1

Het heeft een paar weken geduurd voordat ik de juiste werksfeer heb kunnen creëren in deze groep 8. Er wordt rustig gewerkt en fluisterend overlegd. En dan valt de puntenslijper. De dop schiet eraf en overal ligt slijpsel. Ergens snap ik best dat het een ongelukje was; dat iedereen een puntenslijper van zijn tafel kan stoten. Maar als ik zie bij wie het slijpsel onder de tafel ligt, kan ik de irritatie toch niet onderdrukken. 'Sam...' Ik hoor hoe ik de naam met een zucht uitspreek. Veel hoofden kijken op van hun werk naar de plek dicht bij mijn bureau, waar ik Sam al snel heb neergezet dit jaar. Sam kijkt om. Ik zie dat hij een beetje kleurt, maar ook grinnikt naar een van zijn maten. Ik voel hoe de boosheid opvlamt. Ook nog eens de stoere jongen uithangen! 'Ruim je het even op?' Ik doe mijn best om vriendelijk te klinken. 'Nee', zegt hij. Meer kinderen stoppen met hun rekenwerk, ik hoor iemand zenuwachtig grinniken en voel hoe ze nu naar mij kijken. Wat gaat deze meester doen? Sam kleurt nog iets roder. 'Pardon?', is mijn eerste reactie. Ik heb er niet over nagedacht. Het floept eruit omdat ik niet gewend ben dat een kind zo direct tegen me ingaat. 'Jullie moeten altijd mij hebben!' Sam durft me niet in de ogen te kijken. Het is inmiddels doodstil geworden in de klas, maar in mijn hoofd vechten verschillende stemmen om aandacht. Wat moet ik doen? Ik kan in gesprek gaan, maar dan geef ik het idee dat er met me te onderhandelen is. Niet in discussie gaan met een groep 8-leerling! Zeker nu heel de klas meekijkt. Hij moet nu vooral weten wie de baas is. 'Als je troep maakt, ruim je die op.' Zeg ik. 'Dat geldt voor iedereen, dus ook voor jou.' Op die manier heb ik de hele

klas meteen duidelijk gemaakt wat de regels zijn. Maar Sam verroert zich niet. Hij kijkt naar de grond. 'Sam!', zeg ik, bozer nu. Ik kan niet meer terug. Wat er ook gebeurt, hij moet en zal opruimen. 'Het kan ook na schooltijd hoor.' Ik probeer relaxed te klinken, maar hoor zelf de spanning in mijn stem. Het heeft effect, want hij zucht. Tergend langzaam staat hij op. 'Waar is de stoffer en blik dan?', vraagt hij. De toon is net over de rand en ik twijfel of ik er wat van moet zeggen. Ik wil niet dat er zo tegen me gepraat wordt, maar ik ben blij dat hij luistert. Ik besluit het erbij te laten. Vijf minuten later is het meeste slijpsel opgeveegd.

Als Sam eindelijk weer aan het werk is, ga ik ook even achter mijn bureau zitten. Dan pas voel ik de spanning in mijn lijf. Heb ik het goed gedaan? Had ik nog strenger moeten zijn? Of juist niet? Ik had hem ook even apart kunnen nemen, zonder de blikken van zijn vrienden. Of hebben die nu ook meteen geleerd dat ik de baas ben in deze klas? Ik snap ook wel wat hij bedoelde met 'Jullie moeten altijd mij hebben'. Hij had ook een flinke reputatie opgebouwd als lastige leerling. Maar het deed me wat, dat-ie dat zei. Ik was toch juist goed met dit soort jongens? In zijn ogen was ik in elk geval geen haar beter dan mijn voorgangers. En ja, ik moest laten zien dat hij niet over me heen kon lopen. Maar had ik niet net zo veel verloren als gewonnen door me zo hard op te stellen? Heel even kijkt hij op van z'n werk en ontmoeten onze ogen elkaar. Ik geef een vriendelijk knikje en zie hoe zijn gezicht een klein beetje ontspant. We zijn oké. Misschien wordt het nog wel wat dit jaar.

Kinderen zijn op school om te leren. Zo simpel is het, toch? Van ruwweg hun vierde tot in elk geval hun zestiende levensjaar gaan kinderen en jongeren vijf dagen per week zo'n zes uur per dag naar school, en als je vraagt wat ze daar komen doen, is het antwoord: leren. Kennis en vaardigheden opdoen die ze later hard nodig zullen hebben. En het is de taak van de leerkracht om dat proces van leren zo goed mogelijk te laten verlopen. De naam zegt het al: *leerkracht*.

En dan valt er een puntenslijper. En ben je als leerkracht opeens helemaal niet bezig met het leerproces, maar met een een-op-een machtsstrijd onder toezicht oog van een zeer geïnteresseerd publiek. Of je nu een beginnende leerkracht of een ervaren rot in het vak bent, momenten waarop het anders gaat dan je had gepland, gebeuren voortdurend in een basisschoolklas. Tijdens de les over werkwoordspelling barst een kind in tranen uit: 'Ik leer dit nooit!' Tijdens de knutselopdracht word je drie keer bij een groepje geroepen dat het maar niet voor elkaar krijgt om samen te werken. Zelfs tijdens de pauze, als je eindelijk met je kop thee in de lerarenkamer zit, wordt er op het raam getikt omdat je groep ruzie maakt met groep 5 over wie er op de tafeltennistafel mag.

DENKWERK

Kun je je een moment voor de geest halen uit de dagelijkse praktijk waarbij je les onderbroken werd? Wat deed je? Hoe kijk je erop terug?

Over dit soort momenten gaat dit boek. Sterker nog: over dit soort momenten gaat persoonsvorming. Waarom dat zo is, en wat het betekent voor leerkrachten die waarde hechten aan persoonsvorming, zullen we in dit eerste hoofdstuk uitleggen. Eerst zullen we, aan de hand van de casus, drie mogelijke rollen voor persoonsvorming in het basisonderwijs schetsen. Vervolgens zullen we bespreken in hoeverre scholen en leerkrachten planmatig kunnen werken aan persoonsvorming. Ten slotte zullen we schetsen op welke manier leerkrachten grip op persoonsvorming kunnen krijgen en hoe dit boek hen daarbij kan helpen.

1.1

De rol van persoonsvorming

Is persoonsvorming wel de verantwoordelijkheid van de school? Is het wel de bedoeling dat scholen zich bemoeien met de persoonlijkheid, de identiteit en het karakter van kinderen? Dit is een belangrijke vraag die we moeten bespreken, al is het alleen al omdat een negatief antwoord dit boek totaal overbodig zou maken.

De verschillende mogelijke reacties op de casus aan het begin van dit hoofdstuk zijn een goed aanknopingspunt om de verschillende antwoorden op deze vraag te bespreken. We kunnen in elk geval drie reacties schetsen.

Persoonsvorming in dienst van leren

Veel leerkrachten zouden zeggen dat het moment met Sam belangrijk is voor het leerproces. De rekenles ligt wel even stil, maar uiteindelijk zorgen momenten als dit ervoor dat de juiste werksfeer ontstaat in de klas. Een klas waar orde heerst, is immers een klas waar meer geleerd kan worden. In de befaamde woorden van Luc Stevens (2013): 'Eerst de relatie, dan de prestatie.'

Verantwoordelijkheid

Leerproces

**Pedagogisch
klimaat**

Het is in deze manier van kijken dus belangrijk om als leerkracht aandacht te besteden aan persoonsvorming, omdat je daarmee een bepaalde sfeer in de klas creëert (een veilig pedagogisch klimaat), die zorgt dat kinderen goed kunnen leren.

Persoonsvorming als vorm van leren

Je zou ook kunnen zeggen dat de leerkracht Sam (en de rest van de klas) wel degelijk dingen geleerd heeft. Hoe je respectvol met leerkrachten omgaat bijvoorbeeld. En dat je je eigen rommel op moet ruimen. Oké, het zijn geen rekenvaardigheden, terwijl die eigenlijk op het programma stonden. En het is ook niet per se kennis die je overbrengt, maar het zijn normen, waarden en idealen. Hoe je je als mens moet gedragen. En dat is ook een belangrijke taak van de school, toch?

**Normen, waar-
den en idealen****DENKWERK**

Is het de taak van de school en de leerkracht om kinderen normen en waarden bij te brengen? Waarom wel/niet? Welke problemen voorzie je bij een 'ja' of 'nee' op deze vraag?

Veel leerkrachten vinden het belangrijk dat kinderen op de basisschool meer leren dan bijvoorbeeld alleen lezen, schrijven en aardrijkskunde. Meer dan vaardigheden en kennis. Je wilt als leerkracht ook dat ze zelfvertrouwen ontwikkelen. Dat ze respect hebben voor andersdenkenden, voor hun eigen mening op durven komen, hun emoties onder controle hebben. De lijst is bijna eindeloos.

Het gaat niet alleen om leerprestaties in het onderwijs, maar ook om iets anders, iets meer.

Aan het einde van het schooljaar, als de kinderen jouw klas verlaten, dan wil je dat ze ook als *mens* dingen hebben geleerd. Het gaat in deze visie dus niet alleen om leerprestaties in het onderwijs, maar ook om iets anders, iets meer. Persoonsvorming is hier dus niet alleen bedoeld om het leerklimaat in de klas te verbeteren, maar ook om de kinderen dingen te leren die op zich van waarde zijn. Misschien wel even waardevol als of zelfs nog waardevoller dan rekenvaardigheden.

DENKWERK

Maak eens een eigen lijstje van de dingen die je kinderen, in het jaar dat ze in jouw klas zitten, hoopt mee te geven. Welke vind je het belangrijkste, en waarom?

Maar hoe mooi het allemaal ook klinkt, ook deze visie op de relatie tussen leren en vorming roept vragen op. Want wie bepaalt eigenlijk welke zaken aan kinderen worden meegegeven? Natuurlijk, respect voor anderen zal bij veel leerkrachten en scholen hoog in het vaandel staan. En niemand zal er tegen zijn dat kinderen geleerd wordt niet te vechten op het plein. Maar als we voorbijgaan aan die algemene zaken? Wat zouden kinderen moeten leren over de verschillen tussen man en vrouw bijvoorbeeld? Dat er nou een-

maal verschillende dingen verwacht worden van mannen en vrouwen in het leven? Of dat 'man' en 'vrouw' maar woorden zijn en dat je kunt worden wie je wilt zijn? Wat we belangrijk vinden om mee te geven verschilt per bestuur, per school en per leerkracht.

Zo min mogelijk vormen

Dat is de reden waarom er ook een derde stroming in het onderwijs te herkennen is. Persoonsvorming is in deze stroming niet de verantwoordelijkheid van de school, maar van de ouders. Ouders bepalen voor hun eigen kinderen wat belangrijk is in het leven. Daar heeft de school niets mee te maken. In Nederland is deze stellingname relatief zeldzaam. Maar in andere landen is ze veel prominenter aanwezig. In Frankrijk is er op het gebied van religie bijvoorbeeld een streng beleid: geen religieuze symbolen, geen religieuze vieringen en geen gebed in de klas. In Amerika gaat het nog verder. Daar kiezen ouders er soms voor om het leerproces juist naar huis te halen en kinderen te 'home-schoolen'. Is het niet veel beter om waar mogelijk de scheiding tussen kerk en staat, tussen school en gezin hoog te houden, en zo min mogelijk opvoedende of vormende taken aan scholen toe te vertrouwen?

Vanuit deze verschillende visies op de rol van persoonsvorming, wordt een incident zoals dat uit de casus dus heel verschillend gewaardeerd. Als iets goeds omdat het nuttig was om de werksfeer te verbeteren, als iets goeds omdat het nuttig was om kinderen normen en waarden bij te brengen, of als iets vervelends dat het onderwijs korte tijd in de weg zat.

DENKWERK

Welke denkwijze spreekt je persoonlijk het meest aan? Welke denkwijze komt het dichtst in de buurt van de school waar je werkt of stage loopt?

Verantwoordelijkheid ouders

Scheiding tussen kerk en staat

Planmatig inrichten

Doeldomeinen

Cultuur van het meten

1.2 Planmatig vormen

De drie manieren van kijken naar vorming hebben niet alleen gevolgen voor de manier waarop je naar ongeplande momenten in je onderwijs kijkt. Ze bepalen ook hoe scholen hun onderwijs planmatig inrichten. Hoe je weekrooster eruitziet. Staat daar het vak 'Sociaal-emotionele vaardigheden' op bijvoorbeeld? En geef je dat vak ook echt, iedere week? Of is dat het eerste dat je schrappt als je niet uitkomt met je methodelessen voor rekenen?

Welke structurele rol zou persoonsvorming eigenlijk moeten hebben in het onderwijs? Over deze vraag is de afgelopen jaren veel geschreven. De theorie rondom de doeldomeinen van Gert Biesta kan helpen om de discussie te verhelderen.

1.2.1 De doeldomeinen van Biesta

Volgens Biesta (2012, 2022) heeft het onderwijs in Nederland zich in de afgelopen twintig jaar te veel ontwikkeld tot een 'cultuur van het meten'. We zijn steeds meer en specifieker de ontwikkeling van kinderen in kaart gaan brengen door middel van toetsen. Je zou in eerste instantie kunnen denken: wat is daar mis mee? Het is toch belangrijk om te zien hoe kinderen zich ontwikkelen? Dan weet je wat ieder kind nodig heeft om de volgende stap te maken in zijn of haar leerproces. En dat is ook zo, zegt Biesta. Maar

gaandeweg zijn we op een subtiele manier gaan geloven dat de zaken die we toetsen ook de belangrijkste zaken in het onderwijs zijn.

Ontwikkeling van kinderen op het gebied van rekenen, spelling en begrijpend lezen is in kaart te brengen. We hebben methodetoetsen en halfjaarlijkse Cito-toetsen die ons vertellen hoe ieder kind zich op deze gebieden ontwikkelt. Uit deze toetsen rollen cijfers en grafieken, waarmee we ons onderwijs kunnen verantwoorden. Tegenover onszelf, ouders en de onderwijsinspectie bijvoorbeeld. 'Wij geven goed onderwijs, kijk maar naar deze grafieken; kijk maar naar de resultaten op onze eindtoets!'

En daar zit de crux. Want is goed onderwijs echt te herkennen aan de toetsgrafieken? Dat hangt ervan af, zegt Biesta, wat je onder goed onderwijs verstaat. En daar komen de drie opties die we hiervoor hebben besproken om de hoek kijken. Als goed onderwijs alleen gaat om de prestatie op de toetsbare vakken, dan is het wellicht af te lezen aan toetsgrafieken.

Maar als ook zaken als zelfvertrouwen, samenwerken en respect hebben voor anderen opbrengsten zijn van goed onderwijs, wordt het ingewikkelder. Want 'respect' is geen onderdeel van de Cito-eindtoets. En hoe toets je iemands zelfvertrouwen? Het gevaar van de cultuur van het meten is dat scholen die deze zaken eigenlijk belangrijk vinden, er toch minder aandacht aan besteden omdat de aandacht die je eraan geeft nergens in harde cijfers is terug te vinden. Dat gaat vaak niet bewust. Als leerkracht weet je dat de Cito's eraan komen en dat je klas echt nog moet oefenen met het optellen van breuken. Dat is dan dus even belangrijker dan die socialevaardigheidsles over vriendschap. Die haal je later wel weer in. Hoewel het lang niet altijd wordt uitgesproken, wordt 'vorming' op deze manier langzaam verdrongen door 'leren'.

Wat is de oplossing? Voor Biesta is de oplossing samen te vatten in één woord: waartoe? Hij daagt ons uit om helemaal terug te gaan naar het begin en ons af te vragen waarom er eigenlijk scholen zijn. Waartoe dient de school? Waarom zetten we kinderen van hun vierde tot hun zestiende met z'n vijftientig in een klaslokaal?

Waar toe

DENKWERK

Wat zou jouw antwoord zijn op de 'waartoe-vraag' van Biesta?

Het antwoord van Biesta zelf bestaat uit drie onderdelen, die hij 'doeldoelmeinen' noemt:

- 1 kwalificatie
- 2 socialisatie
- 3 subjectificatie

Ieder onderwijsproces heeft deze drie 'lagen' in zich.

Kwalificatie

Kwalificatie is wat we hiervoor steeds met 'leren' hebben aangeduid: het overbrengen van kennis en vaardigheden waarmee iemand zich kwalificeert om iets te kunnen in de maatschappij. Op een basisschool kun je dan bijvoorbeeld in elk geval denken aan het leren lezen en rekenen. Maar elke vorm van onderwijs is volgens Biesta kwalificerend. Op een pabo bestaat kwalificatie bijvoorbeeld uit didactische vaardigheden en kennis van ontwikkelingspsychologie. Die heb je nodig om een goede leerkracht te zijn.

Socialisatie

Socialisatie draait om normen, waarden en idealen. Want naast kennis dragen leerkrachten altijd ook idealen over. En regels voor hoe je je wel of niet moet gedragen. Je kunt daar niet omheen, want ook als je tijdens de rekenles zegt dat kinderen hun vinger moeten opsteken ben je al bezig met soci-

alisatie. ‘Zo doen we dat hier’, is de impliciete boodschap die we meegeven. En daarmee zorgen we dat kinderen niet alleen voldoende kennen en kunnen, maar dat ze ook de sociaal-emotionele vaardigheden leren om zich te kunnen redden in de maatschappij.

Klaar, zou je denken. We hebben ‘leren’ (kwalificatie) en ‘vorming’ (socialisatie), en beide spelen altijd een rol in het onderwijs. Maar er is nog een derde doeldomein, dat Biesta sterk benadrukt.

Subjectificatie draait om het worden van een persoon. Het wordt daarom ook wel ‘persoonsvorming’ genoemd, hoewel het volgens velen de vraag is of dat zo handig is. De kern is het feit dat kinderen geen grondstoffen zijn, en dat de school geen fabriek is die deze grondstoffen door middel van kwalificatie en socialisatie in de juiste vorm drukt. Kinderen zijn personen, met een eigen karakter, een eigen verleden en een eigen wil. Ieder kind is een subject (daarover meer in hoofdstuk 2) met zijn eigen vrijheid.

Subjectificatie

1

‘De mens die onderwijs heeft genoten is geen ding maar een persoon die een nieuw perspectief op de wereld heeft verworven.’

— Biesta, 2015, p. 87

Bij subjectificatie draait het dus om het worden van een eigen persoon, soms dwars tegen de schoolse socialisatie in. Uiteindelijk willen we dat kinderen eigen, volwassen keuzes maken, als vrije personen. Niet dat ze zomaar de normen, waarden en idealen overnemen die er ingestopt zijn. Onderwijs doet iets met het zelf. En wat het met het zelf doet, is bij iedereen anders.

Als voorbeeld kun je de opleiding tot kok nemen. Een goede kok heeft bepaalde kennis en vaardigheden. Hij kent zijn ingrediënten en heeft snijtechnieken geleerd. Maar het onderwijs aan een kok bestaat ook uit allerlei normen en waarden. Je zou kunnen denken aan de recepten van diverse gerechten die de norm stellen voor wat goed koken is. Maar een echt goede kok kan zelf gerechten maken die nieuw zijn. Die kok heeft iets eigens waaraan hij te herkennen is en durft de recepten los te laten.

De doeldomeinen van Gert Biesta kunnen helpen om te bepalen wat belangrijk is in het onderwijs, om er vervolgens planmatig aan te werken, los van de vraag of het meetbare resultaten oplevert.

1.2.2 Vormingsgebieden

Er zijn in het rooster van alle basisscholen in Nederland momenten die specifiek gepland zijn voor vorming. We laten voor nu even in het midden of we het dan hebben over socialisatie of subjectificatie, hoewel het meestal gaat om het eerste: er worden normen, waarden en idealen overgebracht.

Een duidelijk voorbeeld is het vakgebied ‘burgerschapsvorming’. Er zijn bepaalde normen en waarden die we alle kinderen mee willen geven. Bepaald gedrag dat we van alle burgers in Nederland verwachten. Hoewel daar natuurlijk ook een hoop ‘leren’ bij komt kijken (kennis over onze cultuur bijvoorbeeld), kun je er niet omheen dat onze overheid door de basisscholen

Burgerschaps-
vorming

een vormende werking probeert uit te oefenen op kinderen. Hoewel iedere basisschool in de basis vrij is om dit vakgebied op zijn eigen manier in te vullen, is er ook een duidelijke kern in de normen en waarden die overgebracht zouden moeten worden: het gaat om de basisprincipes van onze democratie.

Levens- beschouwing

Ook het vakgebied 'levensbeschouwing' is een voorbeeld van planmatige vorming. Iedere school in Nederland heeft een levensbeschouwelijke identiteit. Die hoeft niet religieus te zijn, maar dat kan wel. Naast een algemene vorming (burgerschapsvorming), is er dus ook sprake van specifieke vorming. Er worden bijvoorbeeld lessen gegeven over de Bijbel of Koran, en er wordt gebeden en gevierd. En of je er op latere leeftijd nou tegenin bent gegaan of juist niet, de verhalen die je als kind hebt gehoord over wat goed en wat fout is, over wat het doel van het leven zou kunnen zijn, hebben je gevormd tot wie je nu bent.

Het is een misvatting dat openbare scholen niet aan levensbeschouwing zouden doen. Hoewel er absoluut scholen zijn die er zo min mogelijk expliciete aandacht aan besteden (omdat ze, zoals we eerder zagen, vinden dat dit een taak van de ouders is), besteden ook openbare scholen aandacht aan normen en waarden. Zo zijn er lessen Humanistisch Vormings Onderwijs, waar kinderen vanuit de humanistische traditie bronnen krijgen aangeleerd. Vaak valt dit op deze scholen logischerwijs meer samen met het vakgebied burgerschapsvorming. Het boek *Verhalen vertellen en vragen stellen* van Tamar Kopmels en Marietje Beemsterboer (2020) is een prachtige inleiding in dit vakgebied.

Sociaal-emotio- nele vorming

Er is nog een vormingsgebied waar planmatig aan wordt gewerkt op bijna alle basisscholen, en dat is sociaal-emotionele vorming. Bijna iedere basisschool heeft er een methode voor (en is in elk geval verplicht om systematisch pestgedrag tegen te gaan). Ook hier zijn, net als bij levensbeschouwing, veel verschillen te vinden. De ene school gebruikt de Kanjertraining, de andere De Vreedzame School of Kwink. Al deze methodes zijn niet specifiek levensbeschouwelijk georiënteerd, maar zijn onderbouwd vanuit de pedagogiek en psychologie. Ze stellen doelen op het gebied van sociale vorming (omgaan met anderen) en emotionele vorming (omgaan met jezelf), die belangrijk zijn voor de ontwikkeling van ieder mens. Daarin ligt de overlap van al deze verschillende methoden. Ook het inmiddels populaire gedachtegoed van de 'gouden weken' (Van Engelen, 2014) is hier een voorbeeld van. Het is belangrijk om aan het begin van het jaar een groep te vormen, en dit wordt gedaan vanuit sociologische en psychologische principes over hoe mensen met elkaar leren samenwerken.

De mix tussen burgerschapsvorming, levensbeschouwing en sociaal-emotionele vorming is op iedere basisschool anders, en het belang dat aan vorming wordt gehecht verschilt. Maar op iedere basisschool wordt wel op een of andere manier planmatig gewerkt aan vorming.

Het doel van dit boek is om leerkrachten (beginnend of ervaren) handvaten te geven voor het begeleiden van de vorming van leerlingen. Je zou dus kunnen denken dat het draait om de drie vormende vakgebieden, of om de doeldomeinen van Biesta. En je zult zien dat we daar ook uitkomen. Maar we beginnen er niet. De reden daarvoor is dat persoonsvorming breder is dan dat. Groter. Het beperkt zich niet tot door een leerkracht geplande

lessen. Daarom begon dit hoofdstuk met een casus van een ongepland moment. Dit soort momenten zijn geen toevallige extraatjes waar vorming opduikt buiten de lessen, als spetters die uit de pan vliegen. Nee, deze momenten vormen de kern van persoonsvorming in het basisonderwijs.

1.3 Persoonsvorming en leren

Iedere dag weer zijn er honderden momenten waarop ieder kind gevormd wordt. Grote momenten, zoals het puntenslijper-incident, maar veel vaker kleine momenten. Als je met een arm om een schouder duidelijk maakt dat je het verdriet van een kind begrijpt of met een knipoog iemand moed inprent voor de toets. De lessen levensbeschouwing en burgerschap zijn plaatsen waar we een poging doen om er enigszins planmatig aan te werken, om het proces onder controle te krijgen. Maar als je het proces van persoonsvorming begrijpt, kun je niet anders dan inzien hoe beperkt je er planmatig aan kunt werken. In deze paragraaf zullen we de belangrijkste kenmerken van persoonsvorming bespreken om daarna te schetsen hoe je er grip op kunt krijgen.

1.3.1 Persoonsvorming begint buiten het onderwijs

Het proces van persoonsvorming is in de basis geen onderwijsproces. In eerste instantie hoort het gewoon bij het leven. Iedereen wordt gevormd. Het gezin waarin je opgroeit, de sportclub waar je lid van bent en de series die je kijkt, beïnvloeden je. Ze vormen je. Ze maken dat jij de persoon bent geworden die je nu bent. Een persoon die de wereld op een eigen manier ziet, die op een eigen manier denkt en handelt.

Dat je bent wie je bent komt natuurlijk niet alleen door de invloed van buitenaf. Je hebt nou eenmaal bepaalde genen meegekregen. Maar dit ongelooflijk ingewikkelde proces, waarin iemand met bepaalde basiseigenschappen door allerlei ontmoetingen en ervaringen een bepaalde persoonlijkheid, identiteit en karakter ontwikkelt, is het proces van persoonsvorming. Ook voordat er scholen waren, was er persoonsvorming. Jager-verzamelaars ontwikkelden ook een zelf op basis van hun genen en ervaring.

Vorming van het zelf

Niet-doelmatig proces

Nu wordt ook duidelijker waarom we ervoor kiezen om het derde doeldomein van Biesta aan te duiden als subjectificatie, en niet (zoals hier en daar in de literatuur nog wel gebeurt) als persoonsvorming. Persoonsvorming is namelijk niet alleen een doeldomein in het onderwijs. Het gebeurt ook (en misschien nog wel vaker) buiten het onderwijs, en het gebeurt vaak automatisch. Persoonsvorming is in dit boek dan ook de benaming voor de vorming van het zelf, los van welk doeldomein erbij betrokken is.

Kinderen leren niet automatisch lezen, schrijven en rekenen. Dat zijn heel duidelijk domeinen die bij het onderwijs horen. Door er doelen voor op te stellen en oefeningen voor te ontwerpen, leren kinderen deze dingen, en dat kunnen we zien door te toetsen. Maar persoonsvorming is in eerste instantie een niet-doelmatig proces. Je karakter wordt gevormd door alles dat je meemaakt, en heel veel van die zaken zijn door niemand uitgedacht. Ze gebeurden gewoon. De meest toevallige (en soms heftige) gebeurtenissen vormen ons tot de mensen die we nu zijn.

Maar het is als leerkracht lastig om met zo'n proces om te gaan. De cultuur van het meten, waar Biesta over spreekt, is niet uit het niets ontstaan. Leerkrachten vinden het belangrijk om in kaart te brengen waar kinderen staan en plannen te maken voor de volgende stap. En terecht! Als het over het leerproces gaat tenminste. Maar het proces van persoonsvorming zullen we nooit onder controle krijgen. Want hoewel kinderen een groot deel van hun tijd op school doorbrengen en veel persoonsvorming daarom plaatsvindt op school, vindt een ander deel plaats als ze thuis zijn, of op straat of op het internet. En ook de momenten van persoonsvorming die op school plaatsvinden kunnen we niet onder controle houden.

1.3.2 Persoonsvorming gebeurt op allerlei momenten

Het is dus eigenlijk zinloos om je af te vragen of persoonsvorming een onderdeel van onderwijs zou moeten zijn. Door die vraag te stellen wek je namelijk de indruk dat we ook onderwijs zouden kunnen verzorgen zonder te vormen! Iedereen die een dag in een basisschoolklas heeft meegemaakt, weet dat er puntenslijpers vallen. Dat er ruzies uitgepraat moeten worden. Dat er getroost en gewaarschuwd wordt. In een klas vol met mensen worden personen gevormd. Zelfs als wij ons er niet mee bemoeien. Ook in die vijftien minuten als de hele boel vrij wordt gelaten op het plein onder toezicht van een of twee theedrinkende leerkrachten. Dat is geen leertijd, maar het is wel degelijk 'vormtijd'! Kinderen worden er valsspellers of regelgevers, vrienden of vijanden. Ze leren hoe je trouw blijft aan je maten en hoe je omgaat met verraad. Hoe je doorbijt als je valt, regels naar je hand zet, opstaat tegen onrecht.

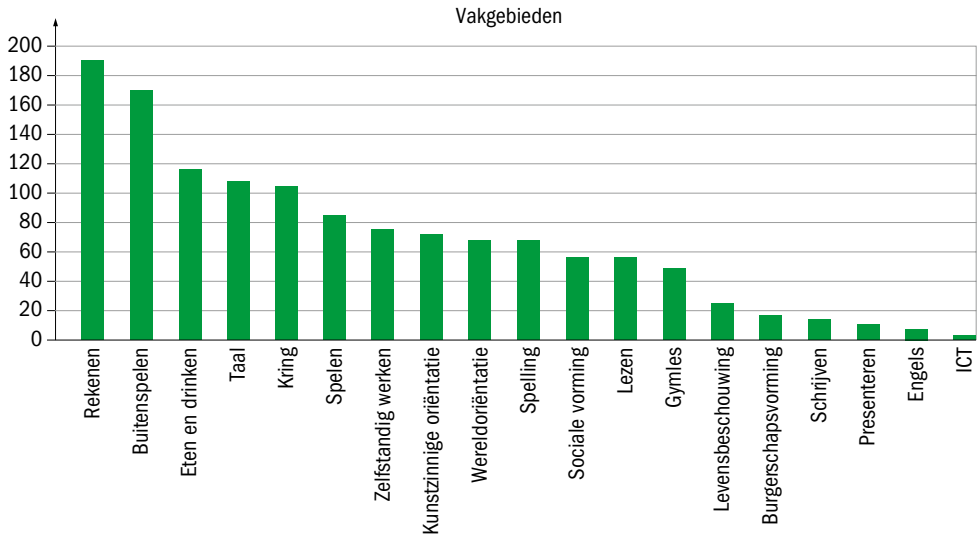
DENKWERK

Denk eens terug aan je eigen basisschoolperiode. Zijn er momenten die je gevormd hebben tot de persoon die je nu bent? Woorden (positief of negatief) die hebben gemaakt dat je jezelf op een bepaalde manier bent gaan zien? Vriendschappen die over langere tijd hebben beïnvloed hoe je in het leven staat?

Persoonsvorming gebeurt dus niet alleen op momenten die wij daarvoor in het rooster apart hebben gezet. In een onderzoek dat we hebben uitgevoerd onder pabostudenten, hebben we hen gevraagd om in kaart te brengen welke momenten volgens hen vormend waren. Een groep van zo'n vijftig studenten heeft dit drie maanden lang bijgehouden tijdens hun

stagedagen. In figuur 1.1 zie je de grafiek van de momenten waarop er volgens hen sprake was van persoonsvorming.

FIGUUR 1.1 Persoonsvorming tijdens vakgebieden (n=1.293)

Bron: Enthoven & Elshout, in druk

En eerlijk is eerlijk, dit waren uiteraard lang niet alle momenten. Dit waren alleen de momenten die studenten duidelijk herkenden als vormend. De openlijke ruzies, de discussies over normen en waarden, de bewust gegeven complimenten. Maar verreweg de meeste vormingsmomenten gaan aan jou als leerkracht voorbij. Omdat ze buiten je gezichtsveld plaatsvinden of omdat je je er niet bewust van bent dat je aan het vormen bent. Want heel veel beslissingen neem je intuïtief.

Dat je 'Sam!' zucht als de puntenslijper valt bijvoorbeeld. Daar denk je niet over na. Maar die ene zucht draagt een wereld aan betekenis in zich mee. Je kunt er de irritatie van de leerkracht over het zoveelste incident met Sam in horen. En de vermoeidheid die het naar je hand zetten van een groep 8 aan het begin van het jaar met zich meebrengt. Sam hoorde iets heel anders. Die hoorde de zucht waarmee leerkracht na leerkracht hem heeft laten merken: 'Jij kunt je maar niet gedragen. Was je maar zoals de andere leerlingen.' De zucht van de volwassene. Niet dat Sam dit allemaal heeft bedacht op dat moment. Maar het maakt wel dat hij reageert zoals hij doet. Intuïtief. Rebels en onbuigzaam. Zoals hij zich door de jaren heen gered heeft als zijn naam genoemd werd. Dit zijn de momenten waarop vorming plaatsvindt. Een zucht, een blik. Zoals de blik als de rust is weergekeerd waarmee de leerkracht weer even probeert een brug te slaan naar Sam. Dat was nieuw voor Sam. En wie weet is het die blik die bij de volgende confrontatie maakt dat hij net wat meer meebuigt.

Intuïtief

**Vormings-
momenten**

Persoonsvorming gebeurt in de ontmoeting tussen personen. In de kleinste details van die ontmoetingen. In wat ook wel het 'verborgen curriculum' van de school genoemd wordt. Want al deze verborgen momenten samen hebben wel degelijk invloed op kinderen. En op het gebied van persoonsvorming is die invloed misschien wel groter dan het officiële curriculum van sociaal-emotionele vaardigheid en levensbeschouwing.

Persoonsvorming gebeurt in de ontmoeting tussen personen, in de kleinste details van die ontmoetingen.

1.3.3 Persoonsvorming is niet op dezelfde manier aan te pakken als leren

Persoonsvorming is dus een voortdurend niet-doelmatig proces dat op allerlei momenten en manieren plaatsvindt en waar we nooit volledig vat op kunnen krijgen. Moeten we dan maar stoppen met pogingen het proces te sturen? Nee. Zoals we zagen zijn er verschillende vakken die, elk op hun eigen manier, planmatig aan onderdelen van het zelf werken: burgerschapsvorming, levensbeschouwing en sociaal-emotionele vaardigheden. Stuk voor stuk belangrijke vakken, die zeker niet afgeschafte moeten worden. Maar wat belangrijk is, is om te erkennen dat deze vakken op het gebied van persoonsvorming maar een onderdeel zijn van wat er gebeurt. Het topje van de ijsberg. En het is logisch dat we ons erop focussen, omdat deze vakgebieden op dezelfde manier zijn aan te vliegen als de leervakken. Grip op kwalificatie (zeg, spellingsvaardigheden) krijg je door doelen te stellen, oefeningen te doen en te toetsen in hoeverre de oefeningen hebben geholpen. Dit is de bijna heilige drieslag van het leerproces: doelen, oefeningen, toetsen. Deze cyclus zit niet voor niets in het DNA van elke leerkracht. Maar de vraag is of deze cyclus ook geschikt is op het gebied van persoonsvorming.

DENKWERK

Waarom is de cyclus van doelen, oefeningen en toetsen minder geschikt om grip te krijgen op persoonsvorming? Kun je bij elk van de onderdelen een bezwaar noemen?

Problemen bij het toetsen

De problemen rondom toetsen kwamen we al tegen toen we de ideeën van Gert Biesta bespraken. Hoewel het zeker niet makkelijk is om toetsen te ontwikkelen die de reken- of taalvaardigheid van kinderen betrouwbaar in kaart kunnen brengen (iedere leerkracht kent het 'momentopname-argument'), lenen deze vakken zich daar in principe goed voor. Maar als we het over het doeldomein van de socialisatie hebben, wordt het al lastiger. Want hoe toets je of de normen, waarden en idealen die je wilt overbrengen ook echt door kinderen zijn overgenomen?

Die problemen worden helemaal onoverkomelijk als we het hebben over subjectificatie: het worden van een eigen persoon die volwassen keuzes kan maken. Hoe toets je dat? Want zodra je een schaal maakt waarop de leerlingen scoren, leg je juist vast hoe ze moeten worden. Weg vrijheid!

Problemen bij oefeningen

Ook de oefeningen leveren problemen op bij persoonsvorming. Het ontwikkelen van persoonlijkheid en karakter is niet aan te leren met lessen en instructie. In de woorden van Oscar Wilde: *'Nothing worth learning can be taught.'* De eigenschappen die ons maken tot wie we zijn, hebben we opgedaan in de leerschool van het leven. Soms hebben we ze geleerd van anderen, die we ergens op onze weg zijn tegengekomen. Maar zelden zal het door een ingeplande les zijn gebeurd. Kun je doorzetten leren uit een boek? Nee. Dat leer je doordat je situaties tegenkomt die het van je eisen. Die situaties kunnen niet altijd nagebootst worden in de veilige omgeving van een klaslokaal. Hoe leer je vergeven, vrienden maken? Natuurlijk helpen verhalen en gesprekken daarbij. Maar de oefening is het leven zelf. Hoe mooi het dus ook is om kinderen op de basisschool al levenslessen mee te geven (we willen ze behoeden voor de fouten die we zelf gemaakt hebben!), diep vanbinnen weten we dat sommige dingen alleen geleerd kunnen worden in de leerschool van het leven. Het mooie is dat de school ook die functie kan vervullen; het bruist van het leven in de honderden ontmoetingen op een dag! Maar het is een totaal andere functie dan die van het 'leren', en vraagt daarom ook iets heel anders van leerkrachten.

Levenslessen

DENKWERK

Wat is de belangrijkste levensles die je tot nu toe hebt geleerd? Hoe heb je die les geleerd?

Problemen bij het stellen van doelen

Dan is er nog het stellen van doelen. Daar hoort bij persoonsvorming een simpele vraag bij. Mogen wij, als leerkrachten en scholen, bepalen hoe een kind moet worden als persoon? Op het gebied van kennis en vaardigheden hebben we een taak, dat is duidelijk. Het is de bedoeling dat wij ze leren lezen, schrijven en rekenen. Maar is het ook onze taak om hun persoonlijkheid, identiteit en karakter te vormen? Wie bepaalt welke identiteit een kind zou moeten hebben?

Dit is een lastige vraag waar we later op terug zullen komen. Voor nu is het belangrijk om te erkennen dat er altijd een spanning is tussen de identiteit die we als school hebben en over willen brengen en de persoonlijke identiteit van een kind. En daarom zijn er geen einddoelen voor het zelf. Ieder zelf is uniek en moet zijn eigen weg vinden in het leven.

Geen einddoelen

Bepaalde doelen op het gebied van persoonsvorming zijn misschien wel te stellen en ook enigszins te toetsen. In hoeverre een kind zijn emoties kan reguleren bijvoorbeeld, of kan samenwerken met anderen. Maar een groot deel van wat persoonsvorming inhoudt kan niet, of mag niet gevangen worden in doelen omdat we daarmee de vrijheid van kinderen om een zelf te worden te veel inperken.

Vrijheid

Het is daarom belangrijk om persoonsvorming niet terug te willen brengen tot de cyclus van het leerproces, tot doelen, oefeningen en toetsen. 'Leren' en 'vorming' zijn twee totaal verschillende processen die in het hart van het onderwijs intiem met elkaar verbonden zijn. Op allerlei momenten tijdens een dag ben je, gepland of niet, bewust of niet, vol vuur of tegen wil en dank bezig met het vormen van personen. De ene keer leg je de rekenles stil omdat je wilt duidelijk maken dat iedereen zijn eigen rommel moet opruimen. De andere keer gebaar je dat een kind even het stoffer en blik moet pakken en raakt niemand afgeleid. Een andere, out of the box

leerkracht laat misschien berekenen wat de inhoud van de puntenslijper is. Het punt is dit: elk van deze reacties op het vallen van een puntenslijper laat een andere verhouding tussen leren en vorming zien. Vorming kan in de plaats komen van leren voor de hele klas, of voor een leerling, maar het kan ook tegelijk gebeuren, als win-winsituatie. Wat ons brengt bij de volgende, belangrijke vraag: hoe weet je wat op zo'n moment de juiste reactie is?

1.3.4 Persoonsvorming draait om unieke situaties

Algemene pedagogische regels

Op lerarenopleidingen en tijdens onderwijs cursussen worden er vaak algemene pedagogische regels gegeven voor het aanbieden van goed onderwijs. 'Je moet een kind nooit corrigeren waar de klas bij is.' 'Je moet altijd duidelijk je verwachtingen uitspreken over het gedrag van leerlingen.' Hoewel dit soort algemene 'tips and tricks' vooral voor beginnende leerkrachten belangrijk zijn, zit deze manier van denken op het gebied van persoonsvorming soms meer in de weg dan dat ze helpt. Natuurlijk zijn er algemene regels op het gebied van de pedagogiek. Bepaalde manieren van omgaan met kinderen en van orde houden zijn beter dan andere. Maar als leerkracht kom je er al vrij snel achter dat lesgeven maatwerk is. Als iemand anders die puntenslijper had laten vallen, was er een heel andere situatie ontstaan. Het was nu Sam. Deze jongen, met deze reputatie, en dit gedrag. Dat bepaalde de situatie en ook wat goed handelen was op dat moment. Maar ieder moment is anders, en het zijn nou juist de details die ertoe doen. De toon waarop de naam 'Sam' wordt uitgesproken. Het lachje van Sam naar zijn klasgenoten.

Hoe weet je als leerkracht wat goed is om te doen in zo'n situatie? Niet door een evidence-informed handboek te raadplegen. Want daar lees je niets over Sam en zijn verleden. Je leest er niets over zijn status in de groep. Persoonsvorming draait om de ontmoeting tussen specifieke personen. En dat maakt dat het helemaal niet zo makkelijk te beslissen is wat goed is. De ene keer is het goed om een kind terecht te wijzen waar de

groep bij is. De andere keer is het goed het kind apart te nemen. Een derde keer is het het beste om het incident door de vingers te zien. Waar hangt dat vanaf? Details! Of het ochtend of middag is, hoe de sfeer op dat moment is, hoe je geslapen hebt die nacht. Want ook jij bent daarin een factor: waar de ene leerkracht wegstapt met een vriendelijke blik, verliest de ander al zijn overwicht als hij geen straf geeft. Je bent een specifiek persoon met een specifieke band met ieder kind, en met specifieke mogelijkheden om te handelen.

Details

1.3.5 Persoonsvorming is persoonlijk

Wanneer je mensen vraagt naar hun favoriete leerkrachten, noemen ze vaak de persoonlijke eigenschappen van die leerkrachten. Het zijn lang niet altijd de leraren met de beste didactische vaardigheden die als goede leerkracht worden gezien. Het zijn degenen die aandacht hadden voor de leerling als persoon. Die gevoel voor humor hadden, vriendelijk waren, wijs. Deze eigenschappen helpen om het leerproces gestroomlijnd te laten verlopen. Voor het proces van persoonsvorming zijn deze eigenschappen onmisbaar. En dan gaat het niet om deze specifieke eigenschappen (hoewel humor, vriendelijkheid en wijsheid je een eind op weg helpen). Het gaat om jouw eigenschappen. Geen leerkracht is als jij. Niemand heeft jou verleid, jou identiteit of karakter. Jij zou waarschijnlijk heel anders gereageerd hebben op het puntenslijper-incident. Misschien had jij het met één sterke grap kunnen ontzenuwen. Of had jouw vriendelijke blik ervoor gezorgd dat Sam helemaal niet zo dwars reageerde. Maar zo zijn alle momenten van persoonsvorming: persoonlijk!

Persoonlijke eigenschappen

Een spellingsles kun je voor een deel nog uit een methode halen. Voor begrijpend lezen kun je terugvallen op een goed voorbereide didactische benadering. Maar ieder vormingsmoment is uniek en vraagt om maatwerk. Ook als je dat niet doorhebt, en je gewoon reageert zoals je altijd doet. Misschien juist dan, want dan val je terug op je 'normale gedrag' als leerkracht: je 'zelf'!

Uniek

Dat is de uitdaging voor dit boek. Het wil geen didactiek van persoonsvorming zijn. Want zo'n didactiek bestaat niet. Het wil een handleiding zijn die jou helpt om het proces van persoonsvorming te begeleiden. Jij, met jou zelf, jouw stijl!

Handleiding

DENKWERK

Houd een dag lang bij op welke momenten je ongeplande maar waardevolle momenten met kinderen hebt. Probeer nog niet te veel na te denken of een moment wel te maken had met persoonsvorming; dat gaan we in de komende hoofdstukken bespreken.

- Op de website bij dit boek kun je een bureaublad vinden voor deze opdracht. Leg dit een dag lang op je bureau, zodat je snel een aantekening kunt maken in de eerste kolom als je les onderbroken wordt.
- Beantwoord later de twee vragen in de tweede kolom: Wat gebeurde er? Wat leverde het moment uiteindelijk op?
- Wat valt je op als je zo een dag lang op deze momenten hebt gelet?

1.4 **Gevormd worden om te vormen**

Als persoonsvorming het proces is dat we hiervoor beschreven hebben, als het zo ongrijpbaar, lastig planbaar en persoonlijk is, hoe kun je er dan ooit sturing aan geven als leerkracht? Dat is de vraag die we in de rest van dit boek willen beantwoorden.

In de basis gaat het om een andere, veel persoonlijker cyclus dan die van doelen, oefeningen en toetsen. Die cyclus bestaat uit de volgende drie onderdelen:

- 1 het herkennen en benutten van persoonsvorming
- 2 het bespreken en verantwoorden van persoonsvorming
- 3 het voorzien en uitlokken van persoonsvorming

We zullen deze cyclus kort bespreken en laten zien hoe de rest van het boek je helpt de cyclus onder de knie te krijgen, waarbij de drie delen van het boek corresponderen met de fasen van de cyclus.

Herkennen en benutten

Als persoonsvorming iets is dat altijd op vaak verborgen momenten gebeurt in het onderwijs, is het herkennen van die momenten belangrijk voor leerkrachten. Zodra je als aankomend leerkracht doorhebt dat zich zo'n moment voordoet, hoe klein ook, heb je meer ruimte in je hoofd om bewust te reageren. Vaak heb je pas achteraf, als de kinderen naar huis zijn, of als je 's avonds onder de douche staat, door dat er zo'n moment was. In de drukte van het lesgeven steun je zoals gezegd vaak op je intuïtie. Maar ook het achteraf herkennen van deze momenten helpt. Je kunt dan reflecteren op wat er precies gebeurde en waarom je deed wat je deed, zodat je het een volgende keer eventueel anders kunt doen.

Als je op deze manier naar je onderwijs gaat kijken, en de voortdurend aanwezige laag van persoonsvorming gaat zien, krijg je ook kansen om deze momenten te benutten. Om die zucht te onderdrukken tijdens het moment, om alternatieve manieren uit te proberen om je interactie met een kind aan te passen.

Bespreken en verantwoorden

Je bent niet de enige leerkracht op je school die de kinderen vormt. En toch voelt het soms wel zo. Hoe vaak praat je met je collega's over momenten zoals het puntenslijper-incident? Terwijl ze dagelijks voorkomen en ze de kern vormen van persoonsvorming. Als je met je team over Sam praat, zul je wijzer worden. De kleuterjuf zegt misschien dat hij in groep 2 al dwars was, en dat ze hem paaide met voetbalplaatjes. De nieuwe meester van groep 6 zegt misschien dat hij ook zo'n jongen in de klas heeft en dat hij een hele strenge aanpak heeft geprobeerd, die totaal verkeerd heeft uitgepakt. Jij bent ook maar jij, met jouw karakter, jouw stijl. Dat maakt dat je vormingsmomenten altijd vanuit je eigen ervaring bekijkt en blind bent voor heel veel alternatieve manieren van kijken en handelen.

Er is nog een reden om als team over vormingsmomenten te praten. Het maakt je schoolidentiteit 'echt'. Het gevaar van een geschreven identiteit is dat deze niet altijd overeenkomt met de werkelijkheid. Dat de mooie woorden in de schoolgids en op de website over algemene waarden als respect en samenwerking lang niet altijd zijn terug te zien in de klassen. Veel scholen doen daarom hun best om die woorden vervolgens te vertalen

Cyclus

Herkennen van vormingsmomenten

Benutten van vormingsmomenten

Eigen ervaring

Schoolidentiteit

naar de praktijk – hoe krijg je in het team ‘alle neuzen dezelfde kant op’? Maar wat als je als team van onderop begint? Bij de werkelijkheid waarin je als leerkracht vermoeid en gefrustreerd maar geen vat krijgt op het gedrag van die nieuwe groep 1-leerling. Vertel aan je collega’s wat je dan zo irriteert aan dat gedrag. Over de normen en waarden die jij belangrijk vindt. En het zal een gesprek op gang brengen in het team. Vinden we dat allemaal? Doen we het allemaal zo? Wanneer je als school start bij de vormingsmomenten om over identiteit te praten, kan dit in eerste instantie best moeilijk zijn. Maar het is ook waardevol omdat je je visie dan kunt baseren op wat er echt gebeurt in de klassen. In hoofdstuk 6 gaan we hier specifieker op in.

Team

Uiteindelijk moeten we als school en als leerkrachten kunnen verantwoorden hoe we met de klas werken. Op het gebied van het leren doen we dat vaak door toetsgegevens te gebruiken en groepsplannen te schrijven. Daarmee laten we zien dat we elk kind voor elk vakgebied in de smiezen hebben. Dat we hebben nagedacht over de volgende stap in zijn of haar ontwikkeling. Ook voor sociaal-emotionele vaardigheden is zo’n verantwoording mogelijk. De werkwijze van ‘groepsplan gedrag’ van Kees van Overveld (2016) is daar een mooi voorbeeld van. Maar de verantwoording op het gebied van persoonsvorming moet uit meer dan plannen en observaties bestaan, zoals we hiervoor al gezien hebben. Op welke manier je dat als leerkracht en als team kunt doen, bespreken we in deel 2.

Verantwoorden

Voorzien en uitlokken

Hoewel persoonsvorming zich zomaar op allerlei momenten voordoet, kun je er als leerkracht en als school ook planmatig aan werken.

Als je bijvoorbeeld een les over het slavernijverleden gaat geven, kun je een prachtige discussie voorbereiden. Weet je precies hoe die discussie gaat lopen en wat het met de identiteit van kinderen gaat doen? Nee. Die controle heb je niet en zoek je ook niet bij persoonsvorming. In deze fase komen de vormende vakgebieden om de hoek kijken. Want natuurlijk zijn er ook bepaalde zaken die je alle kinderen wilt meegeven: Het belang van vrijheid van meningsuiting bij burgerschapsvorming. Je andere wang toekeren als je geslagen wordt bij levensbeschouwing. Omgaan met teleurstelling bij sociaal-emotionele vaardigheden. Natuurlijk kun je hier momenten voor inplannen en een methode voor volgen. Zolang je maar niet de illusie hebt dat dit de belangrijkste momenten van vorming zijn.

Juist als je deze geplande momenten weet te koppelen aan de ongeplande vormingsmomenten kan er iets bijzonders ontstaan, en kun je grip krijgen op de persoonsvorming van kinderen. In deel 3 zullen we beschrijven op welke manier persoonsvorming verweven kan worden met andere vakgebieden. Hoe plan je persoonsvorming, en op welke manier kun je tijdens de vormende vakgebieden, maar ook tijdens rekenen, taal en wereldoriëntatie, planmatig met vorming omgaan?

Geplande en ongeplande vormingsmomenten

Juist als je deze geplande momenten weet te koppelen aan de ongeplande vormingsmomenten kan er iets bijzonders ontstaan.

Verder scrollen en verder lezen

Op de website bij dit boek vind je interessante literatuurtips en het bureaublad dat je kunt gebruiken om bij te houden op welke momenten je met vorming bezig bent in de praktijk.

Verder lezen

Bors, G., & Stevens, L. (2018). *Pedagogische tact*. Garant.

Eidhof, B., Janssens, M., & Ris, J. (2021). *Wereldgericht onderwijzen. Biesta in de praktijk*. NIVOZ.

Stevens, L. (2013). *Leraar wie ben je?* Garant.

Van Herpen, M. *Het geheim van de goede leraar* (podcast).

Samenvatting

In dit hoofdstuk is de relatie tussen leren en vorming in kaart gebracht. We hebben drie verschillende manieren besproken waarop je naar vormende onderbrekingen tijdens je lessen kunt kijken. Ook is besproken hoe vorming op een meer planmatige manier in het basisonderwijs te vinden is, in de vakgebieden levensbeschouwing, burgerschapsvorming en sociaal-emotionele vorming. Aan de hand van de doeldomeinen van Biesta – kwalificatie, socialisatie en subjectificatie – zijn de verschillen tussen leren en vorming in kaart gebracht.

Persoonsvorming is een niet-doelmatig proces dat buiten het onderwijs begint, maar waar we ook binnen het onderwijs op allerlei momenten mee te maken hebben. De onderwijskundige drieslag van doelen, oefeningen en toetsen is daarom maar beperkt te gebruiken om grip te krijgen op persoonsvorming. Ieder moment waarop persoonsvorming plaatsvindt, is een uniek moment waar jij als leerkracht met je eigen karakter en stijl bij betrokken bent.

Hoewel we persoonsvorming altijd maar voor een deel onder controle kunnen krijgen, kunnen we er grip op krijgen in drie fasen, die de delen van dit boek vormen:

- 1 het herkennen en benutten van persoonsvorming
 - 2 het bespreken en verantwoorden van persoonsvorming
 - 3 het voorzien en uitlokken van persoonsvorming
-